

Важливу інформацію про епоху мезоліту ми отримуємо з досліджених групових поховальних пам'яток, зокрема могильників. До їх числа належать три могильники у районі дніпровського Надпоріжжя. Перший з них – Волоський, розташований у с. Вольське на південь від Дніпропетровська. В ньому виявлено 19 поховань, розміщених компактними групами. Переважну більшість небіжчиків поховано в дуже скорченому стані на правому боці, із зігнутими в ліктях та піднесеними до обличчя руками. Переважали чоловічі поховання, серед кісток яких виявлені крем'яні вістря. Одне із них стирчало у шийному хребці похованого, що свідчить про його насильницьку смерть, можливо під час кривавої сутички племен. Крім того, покійників, очевидно, зв'язували. Подібний звичай, як вважають, впливав з певних релігійних уявлень.

Другий могильник – Василівський I – знаходився біля селища Василівка Синельниківського району Дніпропетровської області. В ньому знаходилося 24 кістяки. Померлі (переважно чоловіки) були покладені в скорченому стані на боці. На багатьох кістяках виявлено сліди вохри.

Третій могильник – Василівський III – розташовувався поруч з першим Василівським могильником. З 44 похованих – 37 були скорченими. В скелетах похованих теж стирчали наконечники стріл, що також свідчить про криваву сутичку між мезолітичним населенням різних племінних угруповань.

Особливістю обряду поховань у всіх досліджених могильниках було посипання покійників вохрою, що пов'язане з віруваннями в очисну силу вогню, який імітувався червоною фарбою⁷.

Отже, мезолітична епоха, включаючи і протонеоліт – це час виключно складних природних явищ, що призвели до утворення сучасних кліматичних умов, які зумовили абсолютно новий спосіб життя її населення. Це час значних зрушень в економіці мезолітичних племен, зародження відтворюючих форм господарства та виникнення родових могильників, дослідження яких дозволило вперше вивчити поховальний обряд у мезоліті України. Як наслідок всіх цих та інших процесів в галузі матеріальної і духовної культури в суспільстві посилюється віра в сили природних явищ та їх позитивну роль в житті людини, що, в свою чергу, сприяло значному піднесенню духовного рівня населення в наступну неолітичну добу, зокрема найранішої Буго-дністровської землеробської культури на території України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.-Т.14.- Кам.-Под., 2005.- С.46-58; 2.Залізник Л.Л. Лісові мисливці післяльодовикової доби // Первісна історія України. - К., 1999.- С.56-68; 3.Чмихов М.О. Мисливці, перші землероби та скотарі мезоліту-протонеоліту // Археологія та стародавня історія України.-К.,1992; 4.Залізник Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. -2005.-№3. - С.3-12; 5. Там само; 6.Шовкопляс І.Г. Основи археології. - К., 1972; 7.Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія Української РСР. – Т.І.- К., 1971.-С.64-77.

Р.В. Стадніченко

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ КОРИННЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СЕРЕДНЬОГО СХОДУ В ЕПОХУ ДРЕВНОСТІ

Починаючи з древнього етапу розвитку відносин, до часів становлення цивілізованих, мирних форм співробітництва в ХХ ст. – взаємини між Україною та країнами Середнього Сходу відбувались, в цілому, на основі неперервних засад співпраці і опираючись на відпрацьовані механізми організації цієї співпраці. Історичні джерела та факти географічної науки засвідчують неепізодичність таких взаємин, що обґрунтовується факторами географічної, соціокультурної та історичної близькості. Хоча древній етап української історії – це вузол слабо досліджених та гіпотетично змодельованих конструкцій в наукових пошуках, тим не менш слід зважити на наявність багатьох спільних фактів древньоісторичного розвитку етносів, формування їх національного обличчя та створення державно-політичної організації.

В древності на всій площині Євразії головними імперативами політичного розвитку і вибору географічно вигідної дислокації, були сприятливі кліматичні, рельєфні та біологічні умови генезису (підтвердженням цього слугує хоча б факт виникнення перших розвинених цивілізацій у межиріччях та долинах річок Тигру, Євфрату, Нілу та ін.).

Але причиною і наслідком вибору місцевості проживання була також і геостратегічна вигідність, яка передбачала контроль над торговельними мережами та можливості переміщення на

нові простори з колонізаторськими цілями. Щоправда, вірогідно припустити, що усвідомлення древніми племенами даної категорії вимог тогочасної дійсності скоріш за все носило квазіполітичний характер і відбувалось синхронно з вирішенням банальних проблем свого часу: збільшенням кількості осіб у племенах, відвоюванням життєво-необхідного простору у інших народів, боротьбою з природою за виживання.. Усі ці фактори спорадично впливали на безперервний процес історичного розвитку, як “невидима рука” управляли організуючим механізмом людської еволюції.

Виходячи з сучасних підстав і переваг, якими володіє Україна при здійсненні міжнародної політики, а саме, як країни, що має вдаль географічне розташування, але, внаслідок рівнинності території, майже позбавлена природних захисних бар’єрів, древність представляє цілком закономірний інтерес при фундаментальному дослідженні найважливіших історичних проблем власного буття: проблем етногенезу та виникнення державної організації, соціокультурної ідентичності та поліетнічної спорідненості; впливу цих процесів на розвиток відносин з прилеглими східними країнами і народами (тюрками, іранцями та ін.). Враховуючи те, що процес формування етносів та націй – довготривалий і складний як за формою, так і за змістом, а розвиток відносин з іншими народами накладає відбиток, що важко стирається, на виникнення держави; відстеження історії державної організації проливає світло на ступінь “контактності” і “конфліктогенності” з тими чи іншими народами. Сучасні європейські народи: німці, французи, англійці – виводять початок своєї національної історії з середини IX ст. н.е., і щільно пов’язують питання національного розвитку з проблемами державної самоорганізації (наприклад, поява самостійних Німецької та Французької держав внаслідок розпаду імперії Карла Великого в 843 р., заснування найдавнішого англійського князівства в IX ст. та народження державних організмів угорців та поляків в X ст.¹) – хоча етимологічні коріння європейці пускають вглиб древності; італійці до 2.5 тис. років, а греки – до 3 тис. років з моменту виникнення людини з національним обличчям, для всіх цих держав характерною є первинна поліетнічність, яка внаслідок асиміляції домінуючим етносом призвела до виникнення окремих унікальних етно-державних організмів, які між тим формують (формували) свою зовнішньополітичну діяльність з врахування історичних, етнічних та географічних умов виникнення та розвитку власної державності.

Походження і розвиток української держави теж досить розтягнутий у просторі й часі процес, не менш драматичний та неоднозначний. Знаходячись на перехресті євразійських комунікацій, народи, що населяли територію сучасної України безперервно мігрували, асимілюючись між собою та залишаючи власний відбиток в етногенотипі українців. Географічні та кліматичні умови північно–причорноморського степу, переваги рельєфу лісостепової зони та родючості ґрунтів для осілого способу життя, природні багатства на всій площині тогочасного дніпровського субрегіону сприяли швидкому заселенню цих земель з боку, спочатку балканських (Трипільська культура), а згодом і азійських племен². Безперервна боротьба за право володіти багатою землею, що точилася між різноманітними племенами, призвела до високого ступеня концентрації етнічних одиниць на відносно невеликих територіях (в V-II тис. до н.е. – в північно-західному причорноморському мікрорегіоні, з II тис. до н.е. по I тис. н.е. – по всій береговій північнопричорноморській лінії, а після Великого переселення народів (IV-VII ст.) – у Східноєвропейському регіоні в цілому.

Етноміграційні фактори індоєвропейських переселень, що розпочалися з середини XV ст. до н.е. зі Сходу і призвели до заселення древніх українських земель спочатку кіммерійцями, потім скіфами і, нарешті, сарматами – відчутно збагатили і до того строкату мозаїку етногенезу українців. Лінгвістичні дослідження підтверджують іраномовність всіх трьох вищевказаних народів; суперечки точаться лише з приводу мовної належності сарматів, щоправда Геродот, описуючи скіфів, залишив про них (сарматів) наступну згадку: “савромати говорять скіфською мовою, але говорять нею здавна неправильно..” (натякаючи, певно, на існування сарматської мови, як форми скіфського діалекту..)³. Ознаки нашарування іранської та древньоіранської лексики в сучасній українській мові лише підтверджують суттєвий вплив трьох наведених груп племен на формування соціокультурної парадигми древніх українців, слов’янські пращури яких багато перейняли як від господарського стилю життя трипільців, так і від скіфо-сарматських звичаїв і традицій⁴.

Оскільки форми організації азійських племен, що кочували та населяли територію древньої України, відрізнялись як за ступенем, так і за моделлю самої організації – це могло накласти свій відбиток на генезу української державності, а відтак і на етно-політичні орієнтації. Найвищого рівня дослов’янської державності на Причорноморському узбережжі досягли скіфи. Спричинено це було перед усім зовнішньою загрозою зі Сходу, коли в VI до н.е. новоутворена Ахеменідська держава з ядром перського етносу, на чолі з Дарієм I впритул наблизилася до скіфських кордонів. Перський

правитель переслідував декілька геостратегічних цілей (маючи і особисті причини вороже ставитись до скіфів, через неодноразові вилазки останніх на територію закавказьких земель персів, колишню Мідійську державу)⁵; по-перше, західний сегмент його володінь охоплював землі Малої Азії на Півдні і пониззя Дону на Півночі, і якщо малозазійські рубежі мали вигідні геодезичні та рельєфні умови, то степова зона північно-західних володінь вимагала постійного просування вперед, по-друге, вірогідно, Дарія цікавив контроль над геополітично важливою гілкою торговельних шляхів, що сполучали античний світ із землеробськими районами лісостепу, епіцентр розв'язки яких знаходився на заселених скіфами просторах (саме цим фактором можна пояснити історичну причину передислокації центру скіфів у Нижнє Подніпров'я та степовий Крим в сер. VI ст. до н.е., приблизно в той же період, коли відбувалось протистояння перській державі)⁶.

Незважаючи на високий військово-політичний та соціокультурний рівень скіфської державної організації (як з огляду на рівень військового мистецтва, так і опираючись на аналіз розвиненої системи політеїстичних вірувань, що багато в чому перегукувалась із слов'янським язичництвом⁷), – у II ст. до н.е. на історичній арені їх заміщують сармати, племена яких сформувались у заволзьких степах у III – II ст. до н.е., на основі язигів, роксоланів, аорсів та аланів, і пересування яких було спричинено пошуком нових пасовищ. Займаючи спочатку степову зону між Доном і Дніпром, вже в середині I ст. вони розселяються ще західніше, у сарматському оточенні виявляються скіфські городища на Дніпрі і у Криму, античні поліси – Ольвія, Тіра, Ніконій, Боспорське царство⁸. До того ж їх постійні набіги і вимоги сплачувати данину – зумовили переселення на нові території ранньослов'янського зарубинецького населення з Середнього Подніпров'я⁹. Осмислюючи вищевикладені факти доцільно звернути увагу на вірогідність того, що процеси безперервного нашестя викликали ефект внутрішньої консолідації в слов'янському середовищі, що дав змогу кристалізуватися східнослов'янським осередкам державності в сер. I тис. н.е., тобто стимулював процес державної консолідації у слов'ян.

До монголо-татарської навали, українську територію турбувало не одне тюркське плем'я, але це не завадило формуванню національного обличчя слов'янської держави, яка в той час стала одним з найпотужніших геополітичних центрів Євразії. Хронологію постійних загарбницько-спустошливих атак різних гілок тюрків детально описав ще Агатангел Кримський: “після Р.Х. ми бачимо, як хвиля за хвилею тягнуться од китайських меж до Європи, через Урал, Волгу та Дон, через теперішні українські степи: гуни – IV ст. (в V ст. під проводом Атіли), авари – VI ст., хазари II-X ст., печеніги (баджнаки) – IX-XI ст., торки і половці (кумани, кипчаки) – XI-XIII ст., і, на завершення, вже найостанніший потік – тії турки, тії русько-літописні “татари”, що і XIII ст., під проводом другого народу, монголів, завоювали Русь¹⁰.” Слід звернути увагу, що здебільшого експансивні переміщення тюрків, які йшли потік за потоком через північно-причорноморські степи, встигали засновувати на підкорених євразійських територіях свої державні утворення – іноді осілі, іноді кочові; але потім вони або безслідно тонули під асиміляційним цивілізаторським пресом завойованих ними народів (залишаючи незначний пласт власної етнокультури¹¹), або в боротьбі з автохтонним населенням змушені були знову переміщуватись до Азії.

Для України події епохи древності слугують додатковим підтвердженням надзвичайної геостратегічної вигідності власного розташування та свідченням безперервного розвитку цивілізаційних вогнищ на її сучасній території. Розташувавшись в серці комунікативно-міграційних рухів, межуючи з декількома цивілізаціями та культурами – площиною Причорноморського та Дніпровського субрегіонів слугувала з одного боку транзитним перехрестям безперервних переселень і розселень, а з іншого – геополітичним генератором цивілізаційного розвитку різноманітних народів Євразії, історичним стрижнем виникнення безпосередньо самої української держави, що підтверджується і етимологічними дослідженнями.

Якісно нова політична ситуація взаємостосунків зі Сходом в історії України виникає з постановням (заснуванням) спочатку міста Києва, а згодом великодержавного об'єднання слов'ян – Київської Русі. Перша згадка терміну “рус” у східних джерелах датується VI ст.¹². Вже в VII ст. слов'яни посилюють торгові зв'язки з арабами та персами, з якими вони могли познайомитись, ймовірно, в процесі торговельного обміну при посередництві Візантії. Про жваві відносини іранської держави Саманідів із слов'янами, які проникали у східні райони Північного Кавказу, свідчать археологічні знахідки на території Східної Європи – велика кількість речей, завезених з Саманідської держави¹³. В цей період стосунків слід виділити три головних імперативи політичної діяльності, які були логічним наслідком державно-політичної організації при веденні зовнішніх зносин, і які спричинялись поступовим ускладненням дипломатичної гри на теренах Візантійських володінь та

держав, що з ними межували: по-перше, торговельний обмін між Київською Руссю і багатим Сходом, який на тоді був базовою одиницею мирних міжнародних стосунків; по-друге, безперервна військово-політична, загарбницька політика, що витікала з боротьби за отримання доступу до тогочасних водних артерій торгівлі – Волзько-Каспійського та Дніпровсько-Чорноморського шляхів, а також (особистим) індивідуальним прагненням володарів до розширення власних володінь; по-третє, постійна необхідність захисту і контролю з центру (з Києва) вже підкорених племен і народів (особливо в питаннях збору данини), яка ускладнювалась межуванням з володіннями кочових племен та землями Хазарського каганату, який претендував на збір данини з підлеглих київським князям племен, і чого на певних етапах каганам вдавалось досягти, використовуючи як політичний, так і військово-політичний тиск.

Ймовірно, такою тривимірною панорамою імперативів геополітики детермінувались цілі та діяльність держави Київська Русь. Слід, щоправда, окремо відзначити колонізаторсько-місіонерську діяльність дружин деяких князів (наприклад, під час східного походу русів 944 р. в м. Бердаа¹⁴), але здебільшого військова політика оберталась навколо цілей захисного та загарбницького характеру. З іншого боку, загальний контекст відносин наводить на думку про те, що не меншою важливістю відзначались і фактори суб'єктивного плану. Тогочасна епоха на передній план висувала одноосібну форму правління, з її певними модифікаціями на східній євразійській паралелі. Тому, в залежності від характеру, політичної волі та особистих вмінь київські князі то збільшували, то зменшували підконтрольні собі землі; також неоднаковою, як наслідок, була і зовнішньополітична активність у східному напрямку. Святослав – князь-завойовник, геостратегічний та військово-тактичний талант якого можна порівняти з хистом Олександра Македонського, досить вдало закріпився на східних рубежах руської держави, створивши лінію потужних форпостів і знищивши небезпечне політичне утворення Хазарський каганат, однією з головних статей доходу якої були надходження від транзитних зборів, що сплачували руські купці, коли здійснювали вояжі до квітучих міст Сходу. Не меншою вагою та авторитетом на Середньому Сході користувались і інші правителі-попередники Святослава: Дір, Олег, Ігор – але з часом, у зв'язку з причинами, здебільшого, внутрішньополітичними, авторитет Руської держави на Сході почав танути..

Хронологічно, аналіз зовнішньої політики Київської Русі взагалі слід починати з об'єднання київського та Новгородського князівств у єдину Державу з центром у Києві і 80-х роках IX-го ст. адже саме з цього часу політична стратегія на сході і заході має скоординовану програму зусиль та заходів, що спрямовувались на досягнення конкретної мети – зміцнення міжнародного становища Руської держави. Тому дослідження проблеми історико-географічних основ взаємин Русі зі Сходом дає можливість простежити певні закономірні тенденції розвитку відносин саме з цього періоду.

На думку автора подібна ситуація сприяла активній зовнішній політиці молодого феодального прошарку Древньоруської держави як на економічному так і культурному рівні, внаслідок чого відбувалось – територіальне зростання Київської Русі. Діяльність у цьому напрямку хронологічно розпочинається, на думку дослідника М.Ф. Котляра, з часів правління князя Діра – наступника Аскольда; а саме з 880 р. коли вперше було здійснено похід на Каспій¹⁵. Умови, що породжували такий хід подій розвитку, свідчать про те, що переваги географічного характеру диктували необхідність просторового розширення, в свою чергу зумовлюючи розвиток як військових, так і мирних форм взаємин зі Сходом. Осмислюючи вищевикладені факти, походи руських військ на Схід: на Волгу, в Закавказзя і на Каспійське море – мали далекосяжні плани як в економічному, так і в політичному відношенні. До X ст. встановилися досить тісні торгівельні відносини між Руссю і Сходом. З Русі ввозили у східні країни Волзьким та Донським шляхами багато традиційного товару (хутра, мед, рибу та ін.), а в зворотному напрямку, східні, зокрема, арабські і перські купці ввозили на Русь свої товари, особливо срібло (в різних ювелірних виробках, монетах і злитках) та найрізноманітніші тканини¹⁶.

З початку X ст. мирні форми стосунків все частіше перериваються військовими сутичками, організованими походами та нападами. Характерно, що після успішного походу на Візантію в 907 р. древньоруські дружини здійснюють три, майже один за одним, значні походи на Схід – в 909-910 рр., в 910-911 рр. та 913-914 рр. Два невдалих походи русів на Каспій змусили древньоруських політиків звернути особливу увагу на Схід і ретельно підготуватись до наступних кампаній у цьому напрямку. Для проведення успішного походу пропрацьовувались як військово-політичні, так і дипломатичні тили, - зокрема, в 911 р. направляється великокнязівське посольство до Візантії, де укладається мирний договір. Київські правителі недаремно зондували ґрунт на своїх південних рубежах, адже Візантійська імперія, яка зазнала поразки від русів у 907 р., всіляко сприяла походам русів на Схід.

Можна припустити, що походи руських військ у східному напрямку, були також тісно пов'язані з відчайдушною боротьбою європейських народів проти арабського натиску. Походи русів, без сумніву, підірвали сили арабів і в значній мірі сприяли обороні візантійських військ від натиску арабів¹⁷. Така вмiла геополітика і дипломатія Візантії з одного боку наштовхувала, спричиняла вороже ставлення великокняжого уряду до східних правителів, але руси й самі після здійснення вдалих походів на прикордонні держави, а також посиливши свій вплив всередині країни – не могли не спрямувати своїх поглядів на Схід, що був на той час центром стікання багатств з усіх кінців світу; до того ж нестримний потяг торгівельного прошарку феодалів до наживи, виділяючи на ці потреби немалі кошти, всіляко сприяв організації військових кампаній.

Тогочасна ера вимагала такої форми зносин між державами, за якої сила кожної з них визначалась військово-політичним потенціалом і талантом правителя, тому похід 912-913 рр. – був логічним продовженням політичних устремлінь князя (за деякими даними ним міг бути і Олег, – оскільки останні п'ять років його життя (після 912 р.) – невідомі) у Східному напрямку. Одночасно виникає необхідність сплати транзитного мита Хазарській державі, тому проведення в Керченській протоці зустрічі і переговорів русів з хазарами на предмет дозволу рухатись руським військам через землі хазар – відкрило можливість русам підніматись Доном і, волоком перетягнувши свої човни у Волгу, спуститись по Волзі до Каспійського моря. Існує думка про те, що зустріч і переговори русів з хазарами відбулися на Дону, біля новобудованої хазарської фортеці Саркела, яка мала важливе оборонне значення для Хазарії.

Незважаючи на розгром руського війська під Ітілем, похід в район Каспійського моря в 913-914 рр. мав велике міжнародне значення. Руські війська підірвали сили арабів на Сході, в районі Каспію, кілька місяців тримаючи в напрузі великий район арабських володінь. Цей похід в значній мірі підірвав силу і безпосередньо арабських князівств, і на деякий час затримав агресію арабських мусульман на Захід. Одночасно було підірвано арабське панування в Закавказзі. Цим походом було розпочато вдалий замах на військово-обґрунтування претензій щодо повноправного відстоювання державних зовнішньополітичних інтересів на Сході. В усіх подальших походах починає проглядатись чіткий стратегічний розрахунок і тактична вишколеність, що не могло не відобразитись на результатах цих експансіоністських устремлінь.

Східний вектор зовнішньої політики Київської Русі пов'язувався з загальною міжнародно-політичною стратегією. Після припинення походу древньоруського війська і флоту на Візантію в 944 р., коли біля гирла Дунаю було досягнуто домовленості з візантійськими послами щодо принципів мирного русько-візантійського договору, частина руського війська на кораблях вирушила в далекий похід на Схід. Цей похід знайшов широке відображення в тогочасних та пізніших східних джерелах.

Дослідження проблеми дає можливість припустити, що оскільки Схід уявлявся як джерело невичерпних багатств, лише розуміння київськими князями складності заморських походів на великі відстані, що було підтверджено досвідом декількох попередніх східних поразок, не давало змоги повністю сконцентрувати свої зусилля на цьому зовнішньополітичному курсі, але програвши в протистоянні, хоча й тимчасово, Візантії та Хазарії, як це не парадоксально, київський князь розв'язував собі руки у східному напрямі через дві головні обставини: відчуття *status quo* в прикордонній обстановці та вигідність східного військового походу для Візантії й Хазарії – для перших, через постійне протистояння арабам, для других – в зв'язку з тими транзитно-митними перевагами, які завжди виникали під час походів русів на Схід. Щоправда бажанню руської дружини закріпитися на західному узбережжі Каспійського моря, не довелось здійснитись. Але колонізаторська мирна політика, яка проводилась завойовниками, надовго залишилась в пам'яті східних народів. Походи руського війська і їх героїчна звитяга викликали великий резонанс на Сході. Руссю почали цікавитись, з нею прагнули встановити більш тісні взаємини. Поет Нізамі одну з кращих поем – “Іскандер-Наме”, присвятив походу русів на Бердаа¹⁸.

Молода міцніюча Руська держава вимагала бурхливої діяльності: проведення енергійних дій в галузі зовнішньої політики трансформації внутрішнього устрою. З першим завданням князь Святослав справився настільки, наскільки вимагала від нього епоха¹⁹. Першочерговим завданням, яке стояло перед феодалією знаттю Київської Русі, було здійснення східного військового походу і убезпечення східних торгових шляхів та східних ринків збуту руських товарів. Фактично, головною причиною східної кампанії Святослава – був пошук нових ринків. Спричинено це було й тим фактором, що в житті Древньоруської держави з кожним десятиліттям все більше значення мала східна торгівля, яка йшла через Хазарію, а тому хазарський каган мав повну можливість не лише контролювати діяльність пересування руських купців, але й брати в них у вигляді мита значну

частину прибутків. Як наслідок такої залежності, київська знать, очолювана Святославом, перші свої удари спрямувала на Схід проти Хазарського каганату. Зростаюча Древньоруська держава прагнула зміцнити свої позиції на Сході, і природно прагнула взяти в свої руки Волзький торговий шлях. Отже, зіткнення між зростаючою Київською державою і занепадаючим Хазарським каганатом було неминуче.

Після розгрому Хазарії руські війська рушили на Північний Кавказ, в північному Дагестані біля Каспійського моря було взято Хазарське місто Семендер. Частина жителів Хазарської столиці Ітіль та міста Семендер, змушена була тікати на острови Каспійського моря. Сам же Святослав не обмежився розгромом Хазарських міст, а й підкорив їх своїй владі, залишивши в них руські гарнізони²⁰. Досліджені джерела нашттовують на гіпотезу про те, що Древньоруська держава ще до походу Святослава на Схід могла мати свої володіння біля Керченської протоки (адже частина східнослов'янського населення жила на нижньому Поволжі та Подонні²¹). Зміст кавказького походу руських військ говорить про те, що Святослав ставив собі за мету оволодіння не лише Волзьким, але й Дніпровсько-Донським напрямом руської торгівлі зі Сходом, на якому важливу роль відігравала Керченська протока.

Окремі факти схиляють до висновку про те, що така вдала колонізаторсько-завойовницька політика призвела до того, що Київська Русь повністю взяла в свої руки Волзький торговий шлях – одну з найважливіших торгівельних артерій Східної Європи. Було встановлено дружні зв'язки з багатьма поволзькими та кавказькими народами, окремі з яких, навіть прийняли руський протекторат. Крім Волзького торгового шляху в руки Древньоруської держави потрапила друга важлива торгівельна магістраль – Кавказько-Донська. Зміцнила Київська Русь свої позиції в Криму на Азовському морі та північному узбережжі Чорного моря. Окремі поселення східних слов'ян, що протягом довгого часу існували та розрослися на Керченському та Таманському півостровах і на берегах Азовського моря тепер були об'єднані в одне напівудільне Тмутороканське князівство, яке перетворилося у форпост Київської Русі на Сході північного чорноморського узбережжя та на Закавказзі. Це вивільнило додаткові ресурси для реалізації успішної південної політики – захоплення чорноморських торгівельних шляхів.

Слід зазначити, що перші успіхи Святослава відповідали й інтересам Візантії, особливо розгром Хазарського каганату. Але остаточні результати походу страшенно налякали константинопольський імператорський двір. В першу чергу – це стосувалося успіхів Святослава на Сході і на Кавказі, які загрожували візантійським володінням в Криму; оскільки Русь тепер огинала їх з двох боків: з Заходу - від Дніпра, і зі Сходу – з боку Дону. Виходячи з цих причин, візантійський уряд починає влаштовувати мережу складних дипломатичних інтриг та підступів, внаслідок яких в 972 р. від рук печенізької орди на чолі з ханом Курею, який мав про угоду з Константинопольським двором – гине Святослав²². Саме з загибеллю Святослава Ігоревича геополітична діяльність Русі на Сході згортається; спочатку добре організована внутрішня політика Володимира Великого та Ярослава Мудрого вдало забезпечила ефективне функціонування захоплених Святославом східних комунікацій, але згодом, через внутрішні усобиці та обмеженість інтересів руських володарів – землі на Сході крок за кроком втрачаються і переживають нову колонізаторсько-місіонерську хвилю, але вже не руську..

Осмислюючи вищевикладені факти, у відношенні Сходу – Русь наслідувала традиції і йшла шляхом, що був прокладений задовго до X-го ст. З часом відносини між Руссю і країнами Каспійського регіону поглиблювались, встановлювались постійні зв'язки; які, внаслідок конкурентної боротьби, все частіше перемежовувались із військовими зіткненнями. Походи русів на Каспійське море та на Чорноморське узбережжя, боротьба за торгівельні артерії Волги та Дону – підтримували і зміцнювали для Київської Русі славу морської держави, яка тим більше поширювалась через вдале для Києва протистояння на Чорному морі найбільшій на той час морській державі – Візантії. Поступово освоюючи і заселяючи Приазов'я, східний Крим і Тамань, руси були зацікавлені і в вільному виході на Волгу і Каспійське море з ціллю розвивати торгівлю з Закавказзям та південним узбережжям Каспію. Морські походи русів на Каспій не були простими грабіжницькими набігами, як, наприклад, наскоки норманських вікінгів, – а війнами, що в ту епоху трактувалось як форма продовження дипломатії, і на які було здатне лише дуже розвинене у військово-політичному плані державне утворення, яким була Київська Русь.

Загальний контекст відносин між Руссю і Середнім Сходом наводить на думку про те, що якщо до походів на Каспій, річкові торгівельні шляхи русів були витягнуті в меридіональному напрямку – уздовж річок, то з включенням у сферу інтересів Русі Каспію, з'явилося ще декілька

.....

шляхів, які проходили приблизно по паралелі. Саме таким був шлях із гирла Дніпра навколо Криму в Азовське море, потім вгору по Дону, по волоку на Волгу, і далі в Каспійське море. Історіографічні джерела нашоухують автора на думку, що тодішня система міжнародних зносин, обертаючись навколо трьох головних геополітичних імперативів (внутрішня організація, війна і торгівля), та опираючись на індивідуальний талант правителя – з іншого; ставила відповідні вимоги та завдання державам, дотримання, з огляду на свої внутрішні потенції яких, дозволяло природно претендувати на рівновеликий своєму внеску вплив в середовищі цієї системи: слабкі держави – боролись за своє виживання, могутні – отримували доступ до світових ресурсів. Київська Русь частково продемонструвала таку могутність, виконуючи правила чотирьох безумовних принципів розвитку в тогочасному середовищі.

Щоправда викликає увагу цілий ряд можливих міжнародно-політичних прорахунків, які були здійснені як в часи могутності Київської держави, так ще в більшій мірі, в період її феодальної роздробленості та міжусобної ворожнечі. У внутрішній політиці не було розроблено чітких правил престолонаслідування, які б мали, на думку автора, ґрунтуватись на праві абсолютного майорату старшого сина (або на вибір князя – найталановитішого, за принципом меритократії). Безперечно, вдала військово-тактична діяльність великокняжого уряду не переросла і в чітко організовану колонізаторську та асиміляційну політику, що з часом призвело до втрати завойованих територій та залишення стратегічно важливих річкових, морських та прикордонних баз-поселень; особливо це помітно на Сході, де упор на звичайну воєнну, фізичну силу, лише з незначними місіонерсько-колонізаторськими елементами, все частіше призводив до втрат завойованого. Фактично, досягнуті Святославом-завойовником величезні геополітичні успіхи не були закріплені його спадкоємцями, а лише дозволили тимчасово користуватись отриманими плодами попередніх військових перемог.

На думку автора, особливо це проявляється під час входження Київської держави у більш тісні стосунки з Західною цивілізацією, де опорними імперативами геополітичної діяльності націй були висока концентрація потенціалів на обмежених площах, що призводило до посиленого зростання конкурентної живучості серед них; та успадкування соціокультурних та політичних надбань високорозвинених культур та імперій – Греції, Риму, Імперії Карла Великого. Для дієвої конкуренції з такими народами потрібен був надвисокий ступінь самоорганізації та доступ до великих джерел ресурсів, що в напіврозробленому вигляді містились на Сході (саме цією геостратегічною перевагою відносно вдало користується протягом всього свого існування Російська імперія..). Досліджений масив інформації нашоухує на гіпотезу про те, що недостатнє усвідомлення переваг геостратегічного характеру з боку руських правителів, призвело до втрати здатності повноцінного використання геостратегічних переваг в процесі зносин з країнами Середнього Сходу. Тому повернути обстановку сприятливих можливостей стосовно реалізації геополітичних інтересів до певної міри вдалося лише в часи запорізької вольниці.

В цілому, розглядаючи історико-географічні основи співпраці між Україною та країнами Середнього Сходу в контексті історичних контактів народів і цивілізацій, незалежно від ступеня їх конструктивності, географічної обумовленості та економічної доцільності, можна простежити позитивний вплив, які вони справляють на формування дотичних ліній взаємовигідних зв'язків. Історико-політичний аналіз даної проблеми дозволяє висловити припущення, що такий вплив проявляється і в ХХ-му столітті, адже в еру інформаційно-техногенної глобалізації може слугувати однією з домінант утвердження життєдіяльного простору новітніх державних організмів в процесі розвитку відносин по всіх важливих міжнародних азимутах. Географічні ж імперативи доцільності, що протягом останніх тисячоліть демонструють тенденцію до незмінності, відтворюють себе ще з більшою силою в процесі інтенсифікації сучасних цивілізаційних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Залізник Л.Л. Походження українського народу (Інститут українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка). – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1996. – С. 31; 2. Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О.П.Моця та ін.; Інститут археології НАН України – К., 2000. – С.54-72; 3. Геродот із Галікарнасу, Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992. – С.31-62; 4. Тищенко К.М. Найдавніші іранські запозичення в українській та фінській мовах // Матеріали міжнародної конференції “Україна – Іран: минуле, сьогодення, майбутнє.”. – Київ: Інститут міжнародних відносин. – 2000; 5. [40] Геродот із Галікарнасу, Історія греко-перських війн (Кн. IV, розділ 11-12). – Москва., 1972. – С. 142-159; 6. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін., під ред. В.А. Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997. – С. 19; 7. Рыбаков Б.А. Язычество древних словян. – Москва, 1981. – С.432; 8 Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін., під ред. В.А. Смолія. – С. 14; 9. Там само - С. 19; 10.

Агатангел Кримський. Історія Туреччини, - 2-е вид. випр., - Київ - Львів: Олір, 1996. - С. 14-15; 11. Також там - С. 14; 12. Гуржій І.О. Україна і Близький та Середній Схід. - К.: Наукова думка, 1968. - С. 39; 13. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черенин, В.П. Шушарин / Под. ред. К.М.Удагина. - Москва: Международные отношения, 1965.- С.559 - 562; 14. Також там - С.560 - 562; 15. Бережинський В.Г. Походи Київської Русі на Каспій. - К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000.- С.25; 16. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. - К.: Видавництва Академії Наук УРСР, 1963. - С. 199; 17. Також там - С. 70; 18. Бережинський В.Г. Походи Київської Русі на Каспій. - К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000.- С. 4-7; 19. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. - С. 92; 20. Також там - С. 150-154; 21. Гуржій І.О. Україна і Близький та Середній Схід. - С. 26-29; 22. Гуржій І.О. Вказана праця. - С. 29.

О.К. Струкевич

СТАВЛЕННЯ СТАРШИН ГЕТЬМАНЩИНИ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ МОСКОВСЬКОЇ ЕЛІТИ

Звільнення історичної науки від тиску відомої ідеологічної доктрини, а ще більше від тиску великодержавного російського націоналізму, прикритого комуністичним месіанством¹, створило сприятливі умови для об'єктивного дослідження реалій історичного співіснування українського та російського народів, їхніх держав. Це, звичайно, стосується й доби Української козацької держави, витвореної генієм Б.Хмельницького.

Початковою академічною віхою у дослідженні даного питання слід, безперечно, визначити працю М.Костомарова „Две русские народности”. До істотних відмінностей українського і російського народів він включив відмінності побутового, соціально-психологічного, духовного та ідейно-політичного змісту².

Прояви вищості культурно-духовної сфери українців щодо росіян підкреслив у епілозі роману до російського перекладу роману „Чорна рада” П.Куліш³. Разом з тим, він, не сприймаючи політичної організації Гетьманщини, виправдовував імперську політику російського царату щодо Української козацької держави⁴. Так само політику царату щодо українських старшин та їх політичної організації виправдовував О.Лазаревський. Він був переконаний, що українську соціальну верхівку „в прагненні її до остаточного рабського пригноблення народу, міг стримувати тільки суворий нагляд Великоросійських чиновників”⁵.

Як національну трагедію для українців потрактував приєднання України до Росії В.Антонович, вважаючи, що це обумовили такі внутрішньополітичні фактори, як відсутність „грунтової цивілізації”, „міцної дисципліни”⁶, а головне – „відсутність державницького інстинкту”⁷. Народники пізнішого часу, що активно працювали на зламі ХІХ – ХХ ст., частіше приходили до висновків, що вирішальну роль зіграли не внутрішні, а зовнішньополітичні чинники і, щонайперше, застосування сили як вирішального засобу реалізації ідеї „русского государственного единства”. Серед них слід насамперед назвати О.Єфименко⁸, А.Маркевича⁹, В.Павелка¹⁰.

Тоді ж з'явилися праці, які містили аналіз змісту стосунків між російськими урядовцями й офіцерством та українськими селянами. Це насамперед роботи В.Барвінського та Д.Міллера, які показали цілий ряд типових зловживань стосовно українських мешканців міст і сіл¹¹. Цю ж тему, але уже без побутових, морально-психологічних подробиць, висвітлив М.Максимович, зібравши матеріал про те, як на українців Лівобережжя ліг тягар забезпечення російських військ, число яких все збільшувалося протягом ХVІІІ ст.¹²

Кінець ХІХ – перші десятиліття ХХ ст. в українській історіографії ознаменувалися виникненням і утвердженням державницької концепції. Зрозуміло, що її методологічні засади стали інструментом дослідження українсько-російських стосунків. Особливий внесок у їх вивчення зробив М.Драгоманов. У праці „Пропавший час. Українці під московським царством” він розглянув цілий ряд аспектів політичної історії України в 1654-1876 рр. і серед них виділив такий важливий аспект українсько-російських взаємин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством¹³.

Загалом характерними рисами цього періоду розвитку історіографії стали: підкреслення самобутності історичного розвитку українського етносу; особливості суспільно-політичного устрою Української козацької держави; їх несумісність з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. При дослідженні міжнародних зв'язків Української держави предметом